

821
К-64

Нажмиддин Қомиллов

МАҲНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

821
к-64

Нажмидин Комилов

МАЪНОЛАР ОЛАМИГА САФАР

(Алишер Навоий ғазалларига шарҳлар)

- 1893 -

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TIL VA VAZIRLIG
TOSHKENT VILOYATI MARKAZI
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«TAMADDUN»
Тошкент – 2012

УПК: 821.512.133
ББК 83.3(5У)1

83.3(5У)1

К64

Комитов, Нажмиллин.

Мачиолар оламита сафар: Алишер Навоий ғазаллари-
га шарҳлар / Н. Комитов. – Т.: Тамaddon, 2012. – 316 б.

ББК 83.3(5У)1

Филология фанлари доктори, профессор Нажмиллин
Комитовнинг ушбу китоби улуғ шoir ва мутафаккир
Алишер Навоийнинг ғазаллари шарҳига бағишланган.
Навоий ғазалларидаги фалсафата, ташбех ва тинсолларга
атокли олтимиз калб кўзи орқали нигоҳ ташлайди. Сизни
хар бир мисрадаги, хар бир сўзиди хикмат тоши билан
берилган сайқал ва жигаларга ошно қилади.

ББК 83.3(5У)1

ISBN 978-9943-377-70-7

©Н. Комитов, 2012 йил.

©TAMADDUN, нашриёти, 2012 йил.

Алишер Навоий АРУЗНИЙ ТАЛАФФУЗ

Мураккаб адабий ва илмий-ирфоний асарларни шарҳлаш бизда
қадимий анъана. Ибн Сино, Ибн Арабий, Жаломиддин Румий,
Хужа Ҳофиз, Мирзо Бедиа асарлари туран даврларда шарҳ этила-
ни маълум. Баъзан алоҳида асарлар, баъзан бутун-бутун дивоналар
ёки алоҳида олинган асарлар (масалан, Саъдий Шерозийнинг "Ту-
ангист" асари) мавзо-мазмун, ибора ва истилоҳлари тушунтири-
лган. Бу биринчидан, машҳур асарлар говдари, мавзосини соддарок
тирди кенг ўқувчиларга тақдим этишга қўмақлашса, иккинчидан,
шу баҳорда янги-янги асарларнинг яратилиши, ўқимас инсоний туй-
ғулор, тафаккур ва ақлий-никодий қашфийтларнинг ривож, тўлиниб
борилиши сабаб бўлган.

Жумладан, улуғ ўзбек шоирни Низомиддин Алишер Навоий асар-
лари ҳам асарлар давомида туран даражада, туран тирларда изоҳла-
ниб, шарҳланиб келинган. Бу унинг ўқимас ромларидан кенг омманинг
аниқлигини қўмақлашган, таълим-тарбиясида муҳим роҳ ўйнаган.

Бидий асар, жумладан, ғазални шарҳлашнинг ўз талаблари бор.
Алломо лйттиш керакки, шарҳ бу ҳамма вақт асарнинг ўзини аниқлаш
улуғ ёрдамчи восита, у ҳеч қачон шоир асарининг ўзини боса
олмайди. Шарҳ шу каби, том маънодаги адабий танқид ёки та-
лиот ҳам эмас, тарчи унда тадрижотий ва интерпретацион хусусият-
лар бўлса ҳам. Шарҳнинг бош мақсади, таъкидланганимиздай, асар-
нинг (жумладан, ғазалнинг) кийин иборалари, кўп маъноли мурак-
каб ўрндаларини соддарок кийиб тушунтирилиши. Шундай бўлган,
бидийни шарҳларда кўпроқ истилоҳлар, тасаввуфий-ирфоний ибора-
ларнинг маънасини таъкидлаш эътибор килинган. Шу каби асардан-
асарга, дивран-дивранга ўтиб кетган тушунчаларнинг маъно ўта-
рилишлари, тинсол ва тамсиллар изоҳланган. Бунда дастлаб сўзлар-
нинг аутентий маъноси, сўнгра тамсил (образ) сифатиди роҳи,

кейин шу асосда шаклланган маъно жидоалар, оригинал билиш нафосати, ифодавийлик жонбаси ҳақида таърифланган.

Биз ҳам Амишер Навоий ғазалларини шарҳлаётганда шу усулдан фойдаландик, яъни: 1) асар тилидаги ҳозирги китобхонага тушуниларини қўйиб сўзлар аутентини бердик; 2) баътларининг наслрий баёнини тақдим этдик ва 3) ғазалнинг ушбу маъно-маъносига, билиш хусусиятлари устида муҳожаз юритдик. Ўйаймики, бу анча қувватли усул бўлиб, амалий аҳамияти кўпроқ.

Энди бир икки оғиз сўз ғазал хусусиятлари ва ғазални ўқиб, ундаги сўзларни таърифлаш айтиш ҳақида. Эеро, ғазалдаги маъноларини тушуниш билан бирга ғазални ўз вақти-оҳанги билан ўқиб, таърифлаш айтиш ҳам жуда муҳим. Аслини олганда ғазални тушунаш, ундаги сўзларнинг тўғри ўқиб олини маҳол, шу қабил ҳар бир ғазал ўз вақти билан ўқилмаси, ундаги маънолар бекан ва таъсирчан чинмайди. Воқеа, ғазал — бу мусиқа, шу биле ундаги сўз ва иборалар ҳам нозик, нафис, диққатбар. Билатта сўзларни эмас, билатта товуш ёки қўшимча ноталарни таърифлаш айтилса, оҳангига тушмаси, бутун асарнинг оҳори туқилмаси, таълим ва таълимчи юз бермаси. Ғазал, айниқса, Амишер Навоий ғазаллари қўят салтанатига тилидан ҳарир матога ўқилмайди, ундаги айни шу нафислик, кўй мароғини олганига бўлганда, сўзни белгиланган баъд тилидаги ривож қилмасдан таърифлаш айтилмайди, ҳарир мато чок-човидан ситилмай кетмайди. Эндан чиқармаймики, Навоий ғазалларининг асарини рамал (фонотун, фонотун...) ва ҳазил (мафрийлун, мафрийлун...) баъдларида ёзилган. Муаммид бунинг ўзининг "Мезон ула-авзон" асарида алоҳида ёқиб айтиб, ҳар бир баъднинг иккинчи ва хусусиятлари, туркий тилини аруста тушуниш йўллари билан белгиланган берган.

Амишер Навоий асарларининг вақт хусусиятлари ҳақида профессор И. Султон, А. Хонжаев, А. Авзалов, Д. Саъдий, Н. Жаборон, Б. Тўхтов, доцент И. Азизовлар яхши таълимчилар оғиб бориб, таълимчилар ёрдам берилган фойдали амалий масъалаларини билан айтишлар.

Аммо, шунга қарамай, радио ва телевидение эшиттирилганда, ёки ҳозирларининг муаллоқ қўшимчаларини навро айтишларида диққат қилмас, Навоий, Бобур, Маширай, Оғзий ғазалларидан сўз ва ибораларнинг бўлиб айтилиши, арустани оҳангга мувофиқ тўғри қилишдан хонини ва декламациялар шундан бўлган. Бу қилиш ҳақида қилмасди.

Афғани, нафисат филмоғ тоғиб илмлар, баъки журналистлар, театар айтишлари, салтанат дароҳларида таҳсил олувчилар, айниқса, концертларини таълимчилар муаллоқ шеврийини ўқиб, қўятта соғиб айтиш, мароғин қилиш, сўзларини таърифлаш айтиш жиддий ўрганишлари қилиш. Қўятташлар ғазални ўқиб ва қўятташда қўятташ камчиликлари борлигини қўятташмоқда. Чунотин:

1. Арустани биланганлик оғибатида асарини бармоқ вақтинга соғиб ўқиб;
2. Ғазалдаги баъди сўзларини салтанатта сўнмай қилишда қўятта ўқиб;
3. Арустани турани баъдларида ёзилган ғазалларини бир хил баъдда таърифлаш қилиб, оҳанглар ранга-ранганин, ҳар бир асарга хос илмларини қўятташ;
4. Асардаги сўзлар ва иборалар, муаллоқ шеврийинга хос тил хусусиятларини қўятташ.

Аммо шунинг таълимчилар жонбаси, арустани биланган асарлар, айниқса, ғазаллар майин, оҳангга ўқилишини таълим қилиш, асар сўзларидан ҳар бир сўзнинг уруш берил, биланган оғибати хўр берил (баъдан шеврийин) ўқиб олини эмас. Бу арустани таълимчилар айтиш, Ғазал — айтиш ва нозик маъноли жонбас бўлганлиги учун уни нафисат қўятта қилиб, қўятта қилиб қўятташда, баъки, қўятта қилиб ўқилишда ҳам айтиш майин, нафис оҳанг бўлганлиги қилиш. Бунинг учун эса арустани, ушунга баъдларидан яхши хабарлар бўлиш таълим қилишда. Навоий, айниқса, "фонотун", "мафрийлун", "мустанфиқ", "фузун" қилиш шундан таърифлаш ўқилишлари, уларнинг ўзаро алоқаси, қилиш товушларини қўятташ биланганлиги сўзлардан товушларининг қилиш ва нафисатининг айтиш оғибати ва товушлар қилишчиларини ҳосил бўлган баъдларини қилиб олади. Аруста сўзлардаги товуш ва бўлганлар биланганлиги, баъки эса бир-бири билан қўятташ таърифлаш айтиш.

Чунотин, Навоийнинг қўятташ маъшури байгини қилиш:

Оғзийнинг ёғиб қўятташ таълимчилар ҳар айтиш ёти.

Ўйаймики, ғазал биланган қилиш нозик бўлган қилиш.

Ғазални муаллоқлини маъшури (фонотун, фонотун, фонотун, фонотун) баъдларида ёзилган ушбу байт сўзларининг таълимчилар (фонотун-маъно таълимчиларини) қўятташ:

О — га — ша — ет / ер — н — н — га — ша — ет / т — га — ша — ет / а — га — ша — ет /
 Фо — н — н — га — ша — ет / фо — н — н — га — ша — ет / фо — н — н — га — ша — ет /
 Фа — га — ша — ет / фа — га — ша — ет / фа — га — ша — ет / фа — га — ша — ет /
 Фо — н — н — га — ша — ет / фо — н — н — га — ша — ет / фо — н — н — га — ша — ет /

Күрүнөтүлгө, өзүнчө чоруктагы түшүрүш үчүн өңсөз, пайдо, юа-
 дүз, бугаең сүзүлгөнүн аялгы бүтүмдөрү үчүн оалыгы сүзүл-
 гүшүбү тааффуз кылынып кетет. Аммө бунда табигый ва равон чыгы-
 ши, сүтүлгөтүк юз берилеми кетет.

Энди толуктагы чүзүб тааффуз кылып жатканга кетсек, а-
 батта, арза вазида сөзүлгөн шөрдөрдө бу жикетте элтибор кылып
 азын. Азын бу деген хамма улам толуктагы чүзүб тааффуз кылы-
 нады, деген гап эмес. Чүнөтү, форсип ва түрүк дүмтөз шөрдөрдө
 кылынып "о", "и", "е", "у" уламдари башта тааффуз кылып
 жонда чүзүб тааффуз кылынып (яны бир ярып күүдү икки бүтүн
 үрүндө), башта бир оалык түүндү бүтүн тааффуз кылынып.
 Чүнөтү, "Бүдүмдө ишү икки жондо бугаең" мисалында ишү сүзү
 бир бүтүн сифатта тааффуз кылынып, "Ишү эрүр дүрүр күүдү
 дүрүр анга" мисалында ишү сүзү чүзүб (бир ярып бүтүн хаммада)
 тааффуз кылынып. Шу каби Навоийинин "Дайи ва Мажнун"
 достонидеги "Эй ишү, фариб кимесин" мисалында ишү сүзү хам
 икки бүтүн хаммада чүзүб айтылат. Айтып кетсек, осмон, сфөд,
 остона, моджайкар, моджур, ошмо каби сүзүлгөтү "о" уламдари күү
 хаммада чүзүб тааффуз кылынып. Шунингдек, өшү бүтүндө
 охирида икки уламдари кеткен сүзүлгөтү хам арзагы шөрдө
 чүзүб айтылат. Мисалы, дүст, арзагы, сүдүмдө, мустаммада каби
 сүзүлгөтү шөрдө сифатта кырылат.

Энди түрүк тилдеги "а" толуктагы хаммада. Форе ва араб тилдери-
 да "а" кысык улам хисобалып, түрүк шөрдөрдө у тоз кысык, тозду
 чүзүб улам үрүндө кетет. Айныкча, Навоий дөвондарида бүтүн се-
 зип бүтүн эмес. Шөрдө:

Кудат дүрүлгөтү арза дүрүлгөтү бугаең кетет.
 Не бугаең күү элтибү ошмо бугаең кетет.

Байтып кетет:

Фонотун, фонотун, фонотун, фонотун. Яны: рамаи мусамма-
 ти махзуф. Бизин кысыктыраткан парса шүк, байт рифидеги сан-

и сүзүлгөн охири уламдари "а" чүзүб улам сифатта кылынып кетет.
 Мисалы, бунда "а" толуктагы "о" үрүндө кетет. Шунга азын, санга
 бүтүн санга дөбө элтип хам кылып. Бундай сүзүлгөтү диктатты
 торуктагы яна бир парса шүк, "и" тарапта икки уламдари башта
 кылынып толуктагы азында бир уламдари (2) дүрүр ва у бир толуктагы сифат-
 та тааффуз кылынып.

Амбатта, бу ерда арза баштагынын башта кылындары устида
 кылынып кетет. Бирок мустаммада шөрдөрдө арза мезин таа-
 би башта уламдари аялгы сифатта кылынып кеткен жактагы-
 та кысык тухтаб устиги жондо дөбө хисобалынып. Булар кылынып кет-
 кен ифот:

1) Икки хам күүлүндө тааффуз кылынып сүзүлгөтү. Чүнөтү:
 тоз-тоз, ишү-шөз, мах-мох, не-на, бугаең-дүрүр, элти-элти, дүм-дүм,
 иш-иш, башта-башта, Аам-Оам, яра-яра, кофир-кофир, башта-
 башта-иш, улам-улам, Мусо-Муси, Исо-Иси, Фаредун-Афредун,
 Навоий-Сикайар, Дайи-Дайи, башта-башта, кылынып
 кылынып ва хамма. Шу каби тааффуз — икки уламдари кеткен
 ишү, етти, саккыз, түүндө, сир, дүрүр каби сүзүлгөтү вази тааффуз башта
 башта икки, етти, түүндө, сир, дүрүр кысык элтибү хам кылып.

2) Айрым азын оттар ва күүлүндөрдө кылынып кеткен экан-
 тикетин айтып. Мисалы: Жамин-Жам, Жамин-Жамин, Жамин-
 башта-башта, атар-атар, дөбө-дөбө, коши-коши, башта-башта каби.

3) Сингармонизм (уламдари мувофиқатты) жаткандагы түүндө
 ишүлүк: бугаең, элтибү, бугаең, күүдү, күүдү ва хамма.
 4) Уламдари башта кеткен кысыктыда "ва" баштагы хамма күүдү
 "у" дөбө тааффуз кылынып.

3) Мустаммада кысыктыда Хитой мамакаты — Хито (ёни Чин),
 Азиястон — Арман, Европа — Фаранг, Уйгуристон — Хутан,
 Түркия — Руи (Румо) тарапта, кысыкты юнон оламдари юнон ара-
 быстан кысыкты (Арасту, Афротун каби) кысыкты.

1) Дөбөдө уламдари "ёни махзуф" (ё) башта кысыкты сүзүлгөтү башта
 "и" дөбө, азын, парса башта кысыкты "и"ни "е" дөбө уламдари хам таа-
 ффуз кылынып башта кысыкты кысыкты сабаб бугаең. "ёни мах-
 зуф" (ё) бир ишүлүк ё бир парсагы шөрдө. Махзуф башта кысыкты "и"
 юнон кысыкты кысыкты (кысыкты кысыкты) тааффуз кысыкты. Миса-
 лы: "Махзуф башта кысыкты жон башта май кысыкты, Махзуф май
 кысыкты дөбө бир сүзүлгөтү махзуф адо" байтыгы махзуф кысыкты.

ча: "Жом бидан май орасида шундай бир бирлашу, ягоналашуи ҳосил бўлади, жом бидан май сўзарини бир сўз бидан ифодалаш мумкин бўлади, лэин уларнинг маъноси бир тушурида муккасманлашади". Агар бу байтнинг биринчи сўзини "ваҳдати" тарзида ўқисак, ҳеч бир маъно чизмайди.

Навойнинг "Қаро кўзум" деб бошланган ғазал Тошкент ироти куйида ашура қилиб ижро этилишини биламиз. Бавал хонадаар ғазалнинг "Навой, анжумани шавҳ жон аро тўзсанг, онинг башоқамиз ўзини шамъи анжуман қилган" деган маънавийдаги "анжумани шавҳ"ни "анжуману шавҳ", "шамъи анжуман"ни "шамъу анжуман" тарзида талаффуз қиладилар. Ниҳоятда кўпна хато бу! "Анжумани шавҳ" шавҳу-шавҳ, руҳий кўтаринкилик йенини. Анжуману шавҳ-чи? Йигириш ва шавҳ дегмак. Маъно йўзотган, ғазал тароватли, шонр ҳиссаари бутунгай йўзотган. Шу жойи шамъу анжуман биринчиси (шамъ ва йенини) ҳеч бир маъно ифодаламайди.

Ёки ошаймак, Зебунисо ғазали бидан айтиладиган "Самарқанда ушшони"ни. Ғазалнинг охири байти куйидагича:

Зақоти ҳусн агар мисли барон Ҳудо,

Бис, ки Зебунисо ҳамчу мн тило инжоси.

(Ҳудо йўлида ҳусн зақотида бермоқчи бўлган).

Келинки Зебунисо мн каби тило бундадир).

Бу кўшнни ўндан ортқ хонандаар ижро этадилар, аммо ҳаммаси ҳусн сўзини ҳусн деб талаффуз қиладилар. Энди диққат қилинг: зақоти ҳусн бу иборанинг на тожик тилида, на ўзбек тилида бирор маъноси чизмайди. Ҳамма гап шундаки, кўшнни дастлаб ижро этган киши ҳусн сўзини чўзиб талаффуз этган. Бу — аруз вазини тилади, шундай қилмаса оҳанг бутун бўлмайди. Кейинги ижрочилар бу чўзиқлиқни "и" деб шу андоза бидан талаффуз қилишни одат қилдилар. Улардан доғқал бирортаси шонранинг китобини вариқлаб ўқиматган, бир-биридан ўзлаштириб, хатони тақдорлаб келмоқдалар.

Шунингдек, ғазалдаги сўзларни ҳозирги кўринишида талаффуз қилиш ҳам оҳангнинг бузилиши олаб келади. Шамъни шам, ғайриғайир, васлни васил, тақдирни тақд, сурбатни сурат (ёки аксинча), қатъни қат, манъни ман тарзида ўқиб, ҳам сўз маъноси ва ҳам вазинни бузувчи "ғазалхоналар" анча. "Шамъи шабистон" дейиш ўринли "Шамъи шабистон" дейиш маъбӯа жамом таърифида айтиланг иборат ўринли рангив, таъсирсиз таъсиҳини тақдиз этиш бидан баробар.

Шу тариқа, мумтоз шеъринг, жулмадан, Навоий ғазалларининг ўрнига хос тили, таъсирий воситалари ва арузий оҳангларга мувофиқлаштирилган жижғатлари бор. Навоий ғазалиётида аруз вазининг рамада ва ҳажаж баҳралари кўп қўлланилган. Айниқса, рамада баҳрада қилган ғазаллар кўпчиликни ташкил этади, айтиш мумкинки, девонларнинг қарийб ярми шу баҳрда ёзилган ғазаллардан иборат. Шунга қарамай, ҳар бир ғазалнинг маълум-адабосидан келиб чиқадиган ритмий ҳусусияти бор, ҳар бири алоҳида жозоба ва таъсир кучига эга.

Бу мўқаддаси ёзилган мақсад шунки, биз ўқиб келаётган аввалги мумтоз шеърининг ашулаш, ундан руҳий даъватчилиқини ўрнатар жаминиз, ғазал, рубоий, достонларнинг ҳар бирини ўз вазини-оҳангида ўқиб, ғазал мўқолааси қандай бўлишини ҳам таъдими бериб беришимиз лозим. Мақтаб ва олий ўқув юрталарида адабиёт дарслари, тўларисларда шунга эътибор қилинса яхши бўларди. Шу каби ридано ва текевидение каталлариди, театр саҳналарида чигиш қиланин ғазалхон бошловчилар, суҳандоналар тарбиялаш лозим. Айниқса, мумтоз кўшиқларни ижро этувчи хонандаларни бу жижғатдан нўзда саводхон қилиш керак. Улар Луғфий, Навоий, Бобур, Машраб ғазалларини оҳанги бидан ифодадан ўқиб маҳоратини яғламолашган ишорат. Шу каби ҳофизлар ҳам нафақат мусиқа чалишини, нотани биланиш, балки, айни вақтда доимий равишида шеърин асарларини ўқиб бориш, сўз санъатининг чинакам муҳамис бўлиши даркор. Шунда ўзини кўшнни яна таъсирчан, диалогтар бўлади.

Дуракат мин акси шамсил-каси аворул-худо,
“Ёр акси майда кӯр”, део жомиди чикди садо.

Ғайр нақшидин кӯнгул жомиди бўиса занги тал,
Нӯғтур, эй соқий, майи ваҳдат масаллиг галхудо.

Эй, хуш ул майким, анга зарф унса бир сингон сафол,
Жом ӯдур гешийнамо, Жамшид – ани ҷиган гадо.

Жому май гар буйдадур, ул жом уҷун қилмоғ бӯдур,
Юз жаҳон ҳар дам нисор, ул май уҷун минг жон фидо.

Дайр аро хуш аҳли расво бўлғали, эй мурғача,
Жоми май турсинг, мени девониди қил ибтидо.

Токи ул майдин кӯнгул жомиди бўлғич жилағар
Чехри мақсуд, маҳв улғай ҳам ул дам моадо.

Ваҳдате бўлғай мурсар май била жом ичраким,
Жому май дарзин деган бир исм ила қилғай адо.

Сен думон қилгондин ӯза жому май мавсуд дурр,
Бимайиин нафӣ элма бу майхона аҳин, зоҳидо.

Ташилаб ӯзма, Навоӣ, чуи, азал соқийсидин
“Нуробу”, ё айюҳул-атшон” келур ҳар дам нидо.

Давлати Ҷомӣ ДҶҒАТ

1. Дуракат мин акси шамсил-каъси аворул-худо – Куёш
нонақининг аксидан хидоят (йўл кўрсатувчи, раҳнамолик қилув-
чи) нурлари порлаб чикди.

2. Ёр – дӯст, севглии. Аммо бу ерда Худованд маъносида
ногърипган.

3. Акс – илоҳий нурнинг тажаллиси, жилоганиб, порлаб
кўриниши.

4. Май – ичимлик. Орифона маънода илоҳий тажаллӣйдан
сиркушлик, мухаббат завқининг тўлиб-тошиши.

Халқ сиррини ҳар кимта баён этма, Навоӣ,
Ҷиган ақиматин, бимас унғу анигаса нолур.

5. Жом – май ичипладиган идиш, коса. Бу ерда 1) ориф инсон қалби ва 2) илоҳий тажаллий акс этган моддий дунё, борлиқ маъноларида келган.

6. Файр – Аллоҳдан бошқа нарсалар, яъни дунё. Файр нақши – дунё ташвишлари.

7. Сокий – 1) яқин дўст, 2) маъшуқа, 3) пири комит, 4) Парвардигор. Бу байтда пири комит маъносида келтирилган.

8. Май ваҳдат – бирлик, ягоналик майи. Орифона маънода Худо дийдорига ошиқ инсоннинг қалбида илоҳий нур порлаб, унинг руҳининг Мултак рух билан қўшилиши ва шу туйфайли олий маънавий лаззат топиши. Айни пайтда илоҳийлик ва моддийликнинг бирлашуви, жамулжам бўлишини ҳам англатади.

9. Масаллик – каби, ўхшаган, бамжасли.

10. Ғамзудо – ғамни, дунё ташвишини кетказадиган.

11. Зарф – идиш.

12. Синған сафол – сафол коса парчаси, кўчма маънода синиқ кўнгли, хоксорлик.

13. Ғетийнамо – оламни кўрсатувчи.

14. Жамшид – қадимги Эрон подшоҳларидан.

15. Нисор – бағишлаш, тухфа қилиш.

16. Дайр – зардуштийлар ибодатхонаси, бўтхона, насроний роҳиблар йиғиладиган жой, шунингдек, дунё маъноларида ишлатилади. Тасаввуфда ориф инсонлар мажлиси, пири комит хузури, Чунончи, дайр пири шу маънодадир.

17. Муғбача – зардуштий оташпарастлар ибодатхонаси (дайр)нинг хизматкори. Тасавуфий маънода пирнинг сўзи ва насиҳатлари, файзу тароватини муридларга етказувчи киши.

18. Девона – илоҳий жазба теккан ошиқ инсон.

19. Ибтидо – бошланиш, аввал, бошланадиган жой.

20. Чехрай максуд – максад юзи. Аллоҳ нурунинг порлаб намоён бўлиши, илоҳий ҳақиқатнинг аёнлашуви.

21. Махв бўлмоқ – йўқотиш, кўринмай қолиш, эриб, қоришиб кетиш.

22. Моадо – Аллоҳдан ўзга нарсалар, яъни моддий дунё.

23. Ваҳдат – бирлашиш.

24. Лафз – сўз, ибора.

25. Нафй – танқид, инкор.

26. Майхона – комит инсон мажлиси, орифлар суҳбат қилгандиган жой.

27. Зоҳид – умрини тақво ва тоат билан ўтказадиган паракор одам.

28. Азал сокийси – Аллоҳ таоло.

29. "Ишрабу ё айюҳал-атшон" – ичингиз эй ташналар (Қуръон, Бақара сураси, 60-оят)

30. Нидо – овоз, садо.

Ашшоқ Ғаффор Байтларнинг насрий баёни

1. Эрталаб чиққан куёш косасининг аксидан ҳидоят нурлари порлаб кўринди ва Худонинг жамолини унинг тажаллисида кўр, деб оламдан садо чикди.

2. Эй сокий, атар Худодан ўзга ташвишлар, моддий дунё ғаму андуҳи кўнгли онасини кир қилган бўлса, бу кир – зантни фақат илоҳий тажаллий нури, шу нур завқ билан ювиш мумкин.

3. Бу нур, бу май шундай ажойибки, унга бир синган сопол коса бўлади – факир киши кўнгли ҳам идиш бўлиши мумкин, ўшанда жом – бутун оламни кўрсатадиган бўлади ва бу жомдан май ичган, яъни тажаллий нуридан баҳра тошган одам, тало бўлса-да, ўзини подшоҳий хис этади.

4. Атар жом билан май шунчака бўлса, бу жом учун юз жаҳонни бағишласа, бу май учун минг жонни фидо қилса арзийди.

5. Эй пир сўзини келтирувчи, пир мажлисида хушёрлар хушини йўқотиб, беҳуду расво бўлиш учун йиғилган экан, атар пир муждаси, сўзини етказмоқчи бўлсанг, бунин мен девонадин бошлаган.

6. Шунда бу илоҳий нур – майдан кўнгли жоми ёришиб кетиб, чехрай максул – Аллоҳ жамоли намоён бўладиган бу ўша "яхоти Аллоҳдан бошқа нарсалар йўқолади.

7. Шундай ҳолатда май билан жом, яъни илоҳий тажалли билан дунё ёки кўнгли орасида бир яқинлик, бирлигини юз бералики, "жом" ва "май" сўзларини шифрфўз қилган одам ҳар иккисини бир ном (сўз) билан ифодалаши мумкин.

8. Эй зоҳид, сен ўйлаётган жому майни айтаётганим йўқ, чунки бу сен назарда тутган жому май эмас, билмасдан дарвешларни маломат қилма.

9. Эй Навоий, азалий зот — Парвардигори олам тажалиси нуридан бебаҳра бўлма, чунки Унинг ўзи ўз қаломиди "Ичинг, эй ташналар!" деб кўйибди.

Ҳалиф Ойибий Ҳазилининг умумий мазмун-маъноси

Алишер Навоийнинг тўрт девондан иборат "Ҳазо-йин ул-маоний" ("Маънолар хазинаси") номли дириқ шерлар тўплами ушбу ғазал билан бошланади. Анъаната мувофиқ ғазал матлаби (биринчи байти)нинг биринчи мисраси араб тилида битилган. Худди шу арабча жумла мазмунни кейинги байтларда давом эттирилади ва шоир назарда тутган маънолар бирин-кетин равшанлашиб, турли ташбеҳ-тимсоллар, истилоҳлар билан ўқувчига етказилади.

Бугина эмас, ушбу ғазал ўзидан кейин келадиган ғазаллар учун маълум маънода дастурий ҳуусиятта эга. Яъни унда улуғ шоир дунёқараётганининг асосий йўналиши акс этган ва у кейинги ғазалларда давом эттирилган. Шу маънода мазкур ғазал маъноларини тўғри тушуниган олам Навоий девонларидаги бошқа ғазалларни ҳам англаб етишга қалит топади ва шоир идеялари оламига кириб боради.

Ҳазалда оламнинг илоҳий моҳияти ва бунни англаган инсон завқу шавқи, қалб сурури ифодаланган. Худудсиз бу олам Яккаю ягона Аллоҳнинг тажаллий нури билан барҳаёт, мунаввар ва жозибали. Шақсия, шу қудрат барча жисмларни бир-бири билан вобаста этади, улуғ мунтазамликда сақтайди, барқарор ва пойдор этади. Ушбу нур Куёш кўринишида бекиёс неъмат бўлиб, ҳар сахар порлаши, барча жонзотлар, жумладан, Инсон қалбини шолқикка лиммо-лим этиши аён ҳақиқат. Аммо Куёш ҳам бир тимсол, бир ташбеҳ, ҳодос. Илоҳий ҳақиқат, тажаллий бундан-да улкан, ул жами борлиқни, жумладан, куёшни ҳам қамраб олади.

Бу ҳақиқат ва беинтиҳо Қудратни ориф инсон, пири қомил англаб етади. Бунни англаган ориф, вали зотлар ҳам қалблари порлаб, шу маърифат нурини бошқа ташабборларга етказадилар. Ёр акси билан оғино этадилар.

Дилқат қилсангиз, ғазалда жом ва май истилоҳлари бошидан охиригача бир-бири билан боғлиқ, аммо қилма-ҳил талқинларда давом этган. Жом моддий дунё ва май эса Ёрнинг тажаллисини акс эттирувчи шунга боғланган кўнгли шик тўғйсини англатувчи тимсоллар экан, бунда у маъно бир-бири билан боғлиқ ҳолда зухур этади: 1) илоҳий нур жиҳоси; 2) дунё; 3) инсон қалби. Инсон атар факат дунё ташвишлари (яъни) билан боғланса, у Илоҳий нурдан бебаҳра қолади. Холбуки, инсоннинг олий максали — ўз Асллигини идрок этиш ва Унга қайтишидир. Шу боис у кўнгли қирларини ювиб, уни Аллоҳ нури акс этган жомга айлантириши лозим, чунки ана шу даражага етган одам дунёнинг ўзи Аллоҳ жамоли акс этган мизҳар ва жом эканини англаб етади. Шунда инсон ўзини қудратли, муқаммал ҳис этади ва фақир, ҳокор бўлса ҳам бу мухаббат оташида пишиб, полшо қилинган-да қўчирок сезади. Бунда қўнглидаги ривоятта ишора ҳам бор: дейдиларки, шох Жамшид ийнин ихтиро қилгандан кейин, доғишманлар қўма-онини шулай бир жом ясаган эканки, атар унга май қўйирсалар, бутун олам ва унинг воқеа-ҳодисалари акс этар экан. Жамшид, бутун оламни шу жомда кўриб кўрар экан. (Искандар ясатирган кўзгу ҳам шулай ҳуусиятта эга бўлган дейишади).

Алишер Навоий шу ривоятларга ишора қилиб, би-ринчилан, ориф инсон қалби ҳам оламни ва илоҳий тажаллийни кўрсатадиган кўзгудир. Чунки у Ишк, илоҳий сирлар, ҳикматларга тўла деган ғолиб ифо-даниш, иккинчилан, дарвешнинг синик кўнгли ("син-тон сирфол") Жамшид қаби шохлар қадахидан ҳам шайборлироқ, қимбатлироқ бўлиб, айни шу "синик

кўнглилар” Илоҳ нурини аке этириб, дунёни кўрса-
та олади, деган фикрни билдирди.

Ана шу “синник кўнглилар” салокати, мухаббати
уларни пири қомилларга яқинлаштирди ва улар та-
жаллиёт майини биринчи бўлиб ичадилар ҳол марта-
басига кўтарилдилар ва бундай вақтда улар учун жом
ва май, яъни дунё ва Илоҳ кўшилиб кетади. Парвар-
дитор қудрати, жамолини бутун моҳияти билан ҳис
этиб, сарҳуш бўладилар.

Навойи бу ўринда Илоҳий тажаллий билан мод-
дий олам инсонда бирлашган деган ваҳдат ул-вужуд
таълимоти ғоясини олға суради: май билан жом ора-
сида шундай бир Ягоналик хосил бўладики, қайси
дунё, қайси Илоҳ эканлигини ажратиш мумкин
бўлмай қолади.

Шундан кейин шоир дарвешлар тилта оладиган
“май”, “майхона” сўзларини тушунмай, уларни ма-
замат этадиган зоҳирбин, маънолар сиридан беҳа-
бар зоҳидни танқид қилади ва Қуръон оитига ишора
этади. Бу оятда Мусо пайғамбар ўз қавминин Мисрдан
олиб чиқиб кетаётганда, қавм Мусога “чанқоқликдан
нолиб мурожат қилдилар. Шунда Мусога “Хассан-
гизни қояга уринг” деган ваҳий келади. Парвардитор-
нинг бу муҳаддасини эшитган Мусо хасасинини қояга
урганда, бўлоқ пайдо бўлиб, шарқираб сув оқади...

Яъни Аллоҳ қудратининг чек-чегараси йўқ, олам
Унинг нури билан тўлиқ экан, буни англаш, бунга
етишиш ва моллий ҳаёт билан маънавий ҳаётни фазз-
ли, мазмунли қилишга интилиш лозим, деган ғоя На-
войи фазлининг маъзини ташкил этади. Шоир айни
шу фикрни қатор асарларида ифодалаб, ҳаёт маъно-
си, инсонийлик маъносини руҳий юксалтиш билан
боғлаб талқин этади. Кейинги фазллар шарҳи бунга
мисолдир.

2-ҲАЗАЛ

Ошқ ҳуснуғ эруридин тушуб ҳар кимга бир савдо,
Бу савдолар била қавнин бозориди юз наво.

Сен тоғмоқ бисе мушқидорур, тоғмасиғ осонким,
Эрур пайдолиғинг тинҳон, вале тинҳонлиғинг пайдо.

Чаман оташгаҳига онатин эрудин чу ўл соддинг,
Самандардек ул ўтдин қулага боғити бўлули шайдо.

Не тшқа бўйди беорам кўзу аксидек Мажнун,
Юзи кўзгусида аксини гар кўрғузмади Лайло.

Кўйшқа гал қизормок, соҳе сарғармоқ эрур андин,
Ки сундунг боғида бор ул сифат юз минг гул ранго.

Недин юз гул очар тшқ ўтдин бўлул киби Волиқ,
Юзунгдин гар узори боғида гул омади Уро.

Қамолиғини агар Ширин лабиди қилмадинг музир,
Недин бас лаб ўлур Фарҳоднинг қон ёшдин хоро.

Жамолнинг партавидин шамъ ўти гар гулситон эрмас,
Недин парвона ўл ира ўзин солур Халило.

Малоҳит бирда тузунг сарқадлар қоматин, яоти
Ки мунодоқ зед бирда ул алафни айладинг зедо.

Қамолиғинг далилин инъиво қилдинг, яна бир ҳам
Далил ушбуқа қонив ҳарфидин халқ айладинг анқо.

Навойи қайси тил бирда сенинг ҳадинг баён қилсин,
Тикан жаснат гул васфин қилурда зунг эрур зўё.

1. Зиҳи – офарин, қойил, ажойиб.

2. Зухур – кўринмоқ, намоён бўлмоқ, ошқора бўлмоқ.

3. Савдо – хою ҳавас, девонгар, ҳаёлоткор, ҳаёл-
лар, уриниш-интилишлар.